

УДК 332:330.342

Яценко І.В., канд. екон. наук, **Каськів В.І.**, канд. техн. наук **Малько М.М.**

канд. техн. наук

УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ПЛАТІЖНОЇ КРИЗИ

Анотація. В роботі розкрито концептуально-методологічні основи комплексного аналізу закономірностей і особливостей платіжної кризи в трансформаційних соціально-економічних системах.

Проведено економіко-статистичне дослідження: доказано та теоретично обґрунтована наявність специфічного сектору немонетарної економіки України, який в господарській діяльності широко використовує немонетарні розрахунки: бартер, взаємозаліки, заборгованість, грошові сурогати. На основі компаративних досліджень виділено шість етапів розвитку немонетарної економіки. Доведено циклічний характер немонетарних розрахунків між економічними агентами. Досліджено та пояснено явище соціальних боргів.

Розроблено пропозиції щодо підвищення ефективності політики трансформацій та її антикризової складової. Обґрунтовується необхідність введення для подолання кризової депресивності.

Ключові слова: соціально-економічна система, трансформація, державна політика, платіжна криза, немонетарна економіка, бартер, взаємозалік, заборгованість, цикл.

УДК 332:330.342

Яценко И. В., канд. экон. наук, **Каськив В.И.**, канд. техн. наук, **Малько М.Н.**,

канд. техн. наук

УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ПЛАТЁЖНОГО КРИЗИСА

Аннотация. Проведен концептуальный анализ и теоретически уточнено содержание трансформаций социально-экономических систем, проводимых в условиях кризисов. Обосновано, что трансформации сопровождаются кризисами, возникающие, например, за счет синергии взаимодействия

институтов «стартовой» и «целевой» родовых систем. Применение историко-эволюционного подхода позволило идентифицировать кризисы разных масштабов, классифицировать их признаки и региональные особенности в условиях реформирования общественных отношений.

Обосновано существование немонетарной экономики, в которой широко применяются неденежные трансакции, включающие бартер, задолженность, взаимозачеты и денежные суррогаты разного вида. Каждый из видов неденежных расчетов имеет институциональный характер, все вместе — составляют основу немонетарной экономики. Проведена классификация неденежных расчетов, сущность которой заключается в системном динамическом анализе институтов неденежных расчетов путем выделения присущих им общих признаков, что повышает понимание явления платежного кризиса.

Сформировав динамические ряды статистических показателей, приведенных к сопоставимому виду и релевантно отображающих развитие платежного кризиса в Украине, эмпирически доказан ее циклический характер. Оценены закономерности и особенности цикличности неденежных расчетов, исследованы сходства и отличия их динамики в национальной, региональных и отраслевых социально-экономических системах. Выделены отдельные этапы эволюции платежного кризиса, проанализированные в их историческом контексте, определены их региональные отличия.

Эмпирическое исследование и обобщение практики государственной трансформационной политики позволяет конкретизировать обеспечение обоснования ее нормативности за счет:

- 1) аргументации, что принятие решения относительно момента внедрения каждого антикризисного мероприятия должно учитывать конкретную фазу цикла платежного кризиса;
- 2) компаративного подхода к описанию системы, предполагающего, что разные этапы трансформаций характеризуются специфической синергией сосуществования институтов «начальной» и «целевой» систем;
- 3) траекторного подхода, описывающего динамику системы не только в историческом контексте, но и в координатах развития систем других уровней иерархии;
- 4) системности принятия стратегических решений, сопряженных между собой как по иерархии, так и в историческом контексте.

UDC 332:330.342

Yatsenko I., Cand. Econ. Sci. (Ph.D.), **Kaskiv V.**, Cand. Eng. Sci. (Ph.D.), **Malko M.**
Cand. Eng. Sci. (Ph.D.)

THE MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF PAYMENT CRISIS

The thesis discloses the conceptual and methodological basis for comprehensive analysis of regularities and peculiarities of payment crisis in transformational social and economic systems.

The empiric economic and statistical research has been conducted and existence of a specific sector of non-monetary economy of Ukraine that used nonmonetary payment like barter, mutual settlements, arrears and cash equivalent has been argued. On the basis of comparative studies the six stages for development of non-monetary economy have been identified. The cyclic character for non-monetary payments between economic agents has been proven. The phenomenon of social debts has been studied and explained.

The proposals on increase of effectiveness of policy for transformation and its anti-crisis component have been made. The necessity of special legal regimes to overcome regional crisis depression has been proved.

Key words: social and economic system, transformation, region, government regional policy, payment crisis, non-monetary economy, barter, mutual settlements, arrears, cycle.

Актуальність теми визначається тим, що наприкінці ХХ століття розпочалися масові процеси соціально-економічних перетворень, які мали принципово новий характер, зокрема — здійснення в історично короткий час постсоціалістичних трансформацій. Ці зміни супроводжувалися кризовими явищами, які гостро проявлялися в Україні та інших країнах, що проводили трансформації «від плану до ринку». В реалізації реформ в різних країнах виявилось як багато спільного, так і суттєві розбіжності, що обумовлені національними особливостями, специфікою вибраної технології трансформацій. Практика постсоціалістичних трансформацій виявила проблеми, що було складно пояснити на базі існуючих економічних теорій. Нові проблеми також з'явилися під час реалізації концепцій

«постіндустріального» або «інформаційного» суспільства, «економіки, заснованої на знаннях». Зазначені трансформації ґрунтуються на нестационарності соціально-економічних систем та мають нелінійний характер

Аналіз останніх публікацій показує, що в транзитології мають значні наукові здобутки такі українські науковці, як О. Амоша, Б. Буркинський, З. Варналій, Б. Гаврилишин, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, І. Лукінов, С. Мочерний, В. Черняк, А. Чухно, російські вчені, зокрема: Л. Абалкін, Є. Гайдар, С. Глазьев, А. Мартинов, В. Мау, Р. Капелюшников, В. Черковець, Є. Ясін, іноземні вчені: А. Aslund, L. Balcerowicz, V. Chavance, J. Stiglitz, D. Kaufman, J. Kornai, J. Sachs, C. Kolodko, J. Sapir.

Однією з непередбачуваних проблем постсоціалістичної трансформації явилася платіжна криза, що стимулювала поширення бартеру, взаємозаліків, грошових сурогатів, заборгованості, які діяли системно, за подібними правилами, змінюючи поведінку економічних агентів. Проблеми платіжної кризи досліджували російські вчені: С. Аукціонек, В. Бессонов, В. Волконський, Є. Гайдар, С. Гурієв, В. Дребенцов, М. Делягін, Р. Єнгов, В. Івантер, А. Ілларіонов, Г. Клейнер, О. Луговий, В. Полтерович, С. Цухло, А. Яковлев, іноземні вчені G. Alfandari, O. Blanchard, G. Calvo, F. Corelli, J. Szyrmer, E. Porotti, V. Pinto, J. Rostowski, M. Schaffer, C. Wyplosz.

Постсоціалістичні трансформаційні кризи стимулювали подальшу дивергенцію соціально-економічного розвитку регіонів, сформували сукупність нових ситуацій та проблем. В регіональні дослідження внесли вагомий вклад роботи вітчизняних вчених, зокрема: Б. Буркинського, П. Бубенка, А. Голікова, Б. Данилишина, М. Долішного, С. Дорогунцова, І. Лукинова, М. Чумаченка, російських – О. Гранберга, Г. Гутмана, Ю. Дорошенка, В. Лексіна, О. Швецова.

Зміна соціально-економічної ситуації та сучасні завдання розвитку потребують модернізації стратегії трансформацій, формування активної антикризової державної політики, що визначило вибір теми, мети, та завдань дослідження.

Метою роботи є розробка методологічного забезпечення державної політики, яка спрямована на підвищення ефективності трансформацій, подолання платіжної кризи, а також науково – методичних основ антикризового управління окремою категорією з широкого класу об'єктів державної

регіональної політики – трансформаційними регіональними соціально-економічними системами, прикладних аспектів цієї сфери відносин.

Викладення основного матеріалу

Завдання дослідження визначають його актуальність та практичну значимість, що пов'язана, по-перше, з можливістю нормативного визначення траєкторій розвитку систем, зокрема — передбачати кризові явища, по-друге, з розробкою комплексу політико-економічних рішень щодо удосконалення державної політики шляхом формування її спеціального антикризового сегменту, що сприятиме підвищенню ефективності управління на всіх рівнях системної ієрархії, адаптації технологій соціально-економічних трансформацій до сучасних світових і європейських практик.

Об'єктом дослідження є трансформаційні соціально-економічні системи країни, галузей і регіонів, що розглядаються як цілісна сукупність.

Предметом дослідження є комплекс суспільних (політико-правових і соціально-економічних) відносин, пов'язаних з платіжною кризою.

Для дослідження складної системи, розкриття категоріального змісту її трансформації найбільш універсальним є її описання як відкритої нелінійної структури. Трансформації супроводжуються кризовими явищами, які пов'язані з принциповими змінами структури елементів системи та їх взаємодій. Друге значенням після трансформаційної кризи у постсоціалістичних країнах мала платіжна криза.

Проаналізовано офіційні та дослідницькі концепції визначення платіжної кризи, більшість яких пов'язано з конкретизацією її наслідків чи передумов. Загальноприйнятого визначення цієї економічної категорії не надано. Тому, запропоновано категоріальне визначення: «Платіжна криза – різке загострення соціально-економічного стану, що пов'язано з широким використанням немонетарних розрахунків, які замінюють в господарських відносинах гроші та мають переважно неринковий характер обігу».

В Україні на межі ХХ-ХХІ століть було сформовано фрагментарну змішану трисекторну економіку, в якій використовувались планово-адміністративні, ринкові та тіньові економічні відносини. Історичні періоди трансформації відрізнялися різним поєднанням зазначених секторів. Загальну економічну картину змінювало існування так званої *немонетарної економіки*, в

якій в економічних операціях замість грошей масово використовувалися немонетарні розрахунки. Формування за безпосередньої участі держави зазначеної економіки дозволяє виділити *немонетарну політику*, що регулює немонетарні розрахунки, припускаючи їх паралельне використання разом з грошима, яка, використовуючи специфічні методи роботи, спрямована на досягнення визначених економічних цілей.

Формування концептуальної бази дослідження та обґрунтування його методичного апарату дозволяє сформувати модель, яка релевантно описує платіжну кризу, застосовуючи сукупність чотирьох видів немонетарних розрахунків A_i , між інституційними одиницями V_j , грошових сурогатів $A_{\text{сур}}$ простроченої заборгованості $A_{\text{заб}}$, бартеру $A_{\text{бар}}$, взаємозаліків $A_{\text{вз}}$ що має специфічні системні якості, зокрема: цілісність, цільоспрямованість, структурованість, самоорганізованість, адаптованість тощо.

Соціальна спрямованість є фундаментальною основою трансформацій, що, на практиці начастую поступалося прагненням прискорення реформ, пов'язаних з «приватизацією – лібералізацією-стабілізацією» та явленнями, що соціальні проблеми є похідними. Хоча, Світовий банк у, 2013 році відмічаючи, що: «погіршення соціальних показників ще раз підтвердило, що система планового господарства переживає кризу" формулював, що «довготривала мета перехідного процесу – та, заради якої здійснюються економічні реформи в кожній країні: створення квітучої ринкової економіки, яка забезпечує стійке зростання рівня життя населення».

Однак, наступні дослідження констатували, що «низка економічних ускладнень, які відбувалися за часів переходу до ринку – втрата робочих місць, тривалі не виплати заробітної плати, гіперінфляція, яка знищила заощадження населення, руйнування діючої системи соціальної підтримки створила у багатьох людей відчуття уразливості, безсилля, неможливості планувати своє майбутнє. Досвід демонструє, що в деяких країнах бідність і нерівність в доходах досягли більш високих, раніше не прогнозованих рівнів»

Забезпечення соціального захисту населення, як найважливіша функція держави в перехідний період, повною мірою реалізована не була. Відбулося як різке скорочення особистих доходів переважної більшості населення, так і поява нових суспільних відносин, пов'язаних з соціальними боргами, на які держава мала обмежений вплив, особливо в часи максимуму платіжної кризи. Різні технології розбудови соціальної держави і подолання соціальних боргів

обмежувалися вкрай низьким економічним потенціалом. Вирішити соціальні конфлікти, викликані руйнівними впливами трансформації, могла ефективна державна соціальна система, зокрема спрямована на стимулювання особистих доходів та ліквідацію соціальних боргів – проблем, що остаточно не вирішені до цього часу.

Проаналізувавши основні концепції щодо пояснення соціальних боргів, зокрема, пов'язаних з: макроекономічними наслідками реформ; підвищенням гнучкості заробітної плати; дефіцитом грошей; рентоорієнтованою поведінкою роботодавців тощо, висунуто гіпотезу щодо економічного змісту соціальних боргів як компенсатора вад державної соціальної політики періоду трансформацій.

Запропоноване категоріальне визначення соціального боргу (СБ), під яким розуміються всі затримки особистих доходів за наступною формулою.

$$\text{СБ} = \text{приватний СБ} + \text{тривалий державний СБ} + \text{поточний державний СБ} + \text{інституціональний державний СБ}.$$

Статично доведено, що економічні реформи на першому етапі використовували негативну концепцію заробітної плати, що включала:

- 1) інфляційний механізм «стискування» особистих доходів;
- 2) занижену оплату праці;
- 3) порушення зв'язків між заробітною платою, освітою, кваліфікацією, якістю праці тощо;
- 4) ростом частки доходів, які не відносилися до оплати праці;
- 5) державною політикою, що вважала низьку оплату праці фактором національної конкурентноздатності.

Невиплати зарплат та інших видів соціальної широкої допомоги застосовувалися на другому етапі (табл. 1, рисунок 1).

За рахунок мобілізації доходів бюджету, спрямуванням їх на погашення соціальних боргів та широким застосуванням в цих цілях бартеру вдалося змінити динаміку боргів по зарплаті: з 2014 року активізувалася державна політика щодо зменшення обсягів соціальних боргів, вдалося «переламати» ситуацію (рисунок 2) та перейти до сучасного етапу, на якому соціальні борги скорочувалися, набувши хронічного характеру.

Таблиця 1 – Соціальна заборгованість (на кінець року, млн. грн./зміна за рік,%)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
По заробітній платі	4189 –	5166 123,3	6519 126,2	6401 98,2	4928 77,0	2657 50,4	2548 93,1	2232 84,2	1111 49,8	960 86,4	806,4 84,0
Військовослужбовцям	208,0 –	233,0 11,9	466,0 у 2 р.	427,0 91,6	340,0 79,5	23,0 6,9	90,0 388,1	77,0 85,0	– –	– –	– –
Пенсіям	1154 –	1361 117,9	2013 148,0	1359 65,7	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
Стипендіям	108,0 –	105,0 97,4	99,0 94,0	14,0 14,5	9,0 64,2	2,0 18,1	3,0 200,0	2,0 44,1	0,03 2,7	0,4 12 р.	0,2 50,0
Допомоги по безробіттю	10 –	17,0 170	26,0 160	18,0 68,5	– –	– –	– –	– –	– –	– –	– –
Потерпілим на виробництві	– –	– –	424 –	610 143,9	615 101	484 78,7	340 70,4	230 67,7	37,0 16,1	18,0 53,1	7,3 40,6
Коштів соц. страхування	192,0 –	232,0 120,9	269,0 116,2	221,0 82,1	168,0 75,8	105,0 62,4	80,0 76,5	64,0 79,7	17,0 26,6	11,0 36,3	5,5 50,0
Окремим видам соц. допомоги	20,1 –	23,1 114,9	27,6 119,7	43,8 у 1,6 р.	61,5 у 1,4 р.	15,2 у 2,5 р.	153,1 10,1	– –	– –	– –	9,9 –
Усього заборгованість населенню	5881 –	7136 121,3	9845 138,0	9094 92,4	6121 67,3	3113 50,9	2981 95,8	2322 77,9	1165 50,2	989 84,9	829,3 83,9

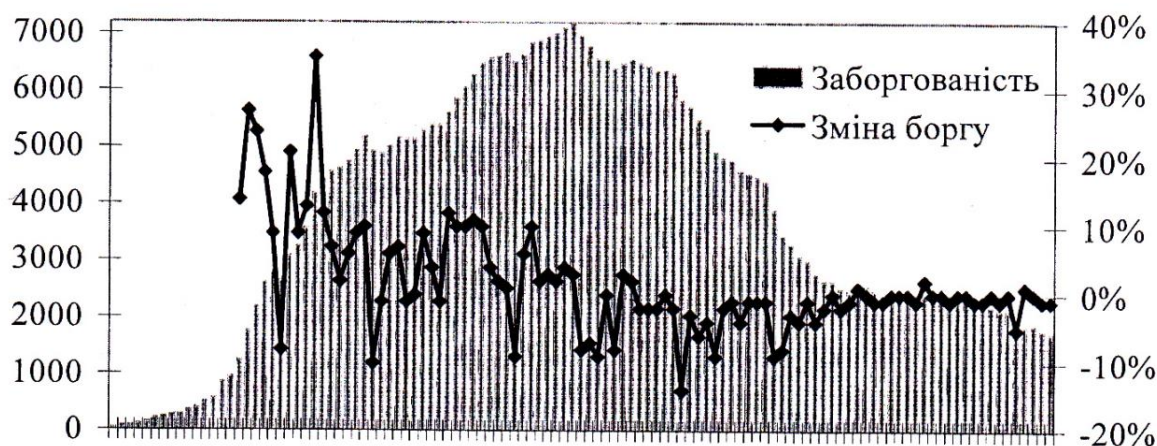

Рисунок 1 – Номінальна заборгованість по зарплаті та відносна зміна боргу

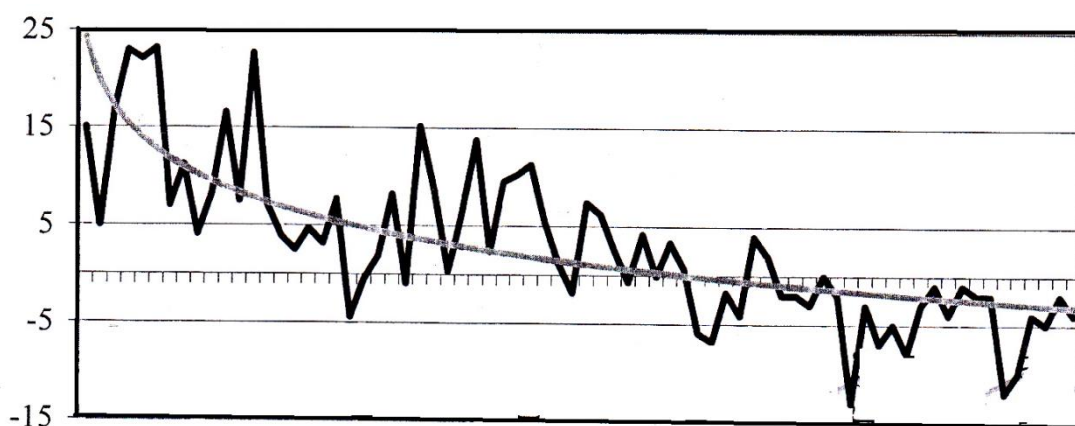

Рисунок 2 – Зміна заборгованості до виплаченої зарплати за 2006 – 2016 рр.

Розкриваються проблемні питання державної соціальної політики та особливості її застосування щодо оплати праці, заборгованостей з заробітної плати та інших соціальних виплат, розповсюдженню бартерних, взаємозалікових та сурогатних розрахунків з населенням на макроекономічному рівні, рівні окремих галузей та регіонів, пропонуються заходи щодо виходу з пастки соціальних боргів.

Так, розгляд зміни кредиторської та дебіторської заборгованості між українськими підприємствами протягом 2006-2016рр. (54 квартали) дозволив виявити три періоди боргових циклів. Спостерігаються мінімуми в останньому кварталі, а максимуми – в першому кварталі. Відбувається значне зменшення кредиторської та дебіторської заборгованості, існує два «екстремуми», коли приріст кредиторської заборгованості між підприємствами України майже дорівнював квартальному ВВП: перший у четвертому кварталі 2013 р., другий у першому кварталі 2014р.

Більшість досліджень розглядають платіжну кризу виключно як внутрішню економічну проблему. Водночас, протягом останніх років економіка України ставала дедалі все більш відкритою та залежною від зовнішньої торгівлі, що призводило до формування експортно-імпортного сегменту немонетарної економіки. Підтверджено авторську гіпотезу, що немонетарні розрахунки характерні також для зовнішньоекономічній діяльності підприємств, а динаміка цієї заборгованості має нелінійний характер.

Загальновизнаним є те, що трансформації мають свої особливості в кожній країні. Однак менш уваги приділяється тому, що у соціально-економічному просторі кожної країни, є регіони, які прискорено трансформуються, і навпаки є регіони, які реформуються повільно.

Загально визнано, що від якості політичної підсистеми управління трансформаціями соціально-економічних систем країни, галузей і регіонів, як єдиної сукупності у значному ступені залежить ефективність реформ. Суб'єкт і об'єкт політики трансформацій повинні розвиватися збалансовано, гармонійно у тісному взаємозв'язку. В Україні та інших постсоціалістичних країнах накопичено значний практичний досвід трансформування, антикризового управління в умовах трансформаційного спаду, платіжної кризи та інших криз, пов'язаних с процесами системних перетворень.

Зазначене дозволило провести ретроспективний аналіз щодо формування політико-правових рамкових умов системних трансформацій, виявити, роль яких факторів та заходів була позитивною для успіху, а яких – негативною. Проаналізовано засади державної політики трансформацій в цілому та сукупність організаційно-економічних заходів з подолання платіжної кризи в історичному контексті, розглянуто теоретичні підходи до обмеження їх негативних наслідків; правову базу антикризової стратегії.

Відмінності одержаних результатів дослідження від існуючих наукових напрацювань полягають в системності розв'язання проблем регіональних трансформацій в умовах платіжної кризи та інших специфічних трансформаційних криз, тобто у застосуванні теоретико-методологічної бази, що ґрунтується на гармонізації державної та регіональної політики трансформацій, дозволяє вдосконалити нормативну їх спрямованість за рахунок модернізації антикризового управління.

Висновки

1. Обґрунтована актуальність та практична затребуваність досліджень щодо модернізації державної політики забезпечення соціально-економічних трансформацій, показана недостатність теоретичної бази її антикризової складової в частині: а) врахування різних видів сучасних трансформацій, зокрема: від планової до ринкової економіки; від аграрно-індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства/економіки; б) розуміння нестационарності соціально-економічних трансформацій, закономірним наслідком якої є кризові явища; в) цілісного уявлення щодо трансформацій країни, галузей і регіонів, що розглядаються як єдина сукупність. Зазначене потребує вдосконалення теорії транзитології, модернізації її понятійнокатегоріального апарату, розкриття сутності та змісту трансформацій

різних видів, визначення їх закономірностей та особливостей.

Доведено, що трансформації супроводжуються закономірними кризовими явищами, а невід'ємною складовою стратегій трансформацій повинна бути антикризова політика та протидія деструктивним кризам, що вимагає формування методологічного і методичного апарату досліджень кризових явищ.

2. Показана небезпека платіжної кризи, найважливішими рисами якої є: швидкість та масовість розповсюдження; соціально-економічна сутність, основою якої виступають невиконання розрахункових зобов'язань; наявність соціально-психологічних ефектів; залучення більшості економічних агентів; на початку – ознаки «фінансової піраміди»; ланцюговий характер взаємодії, стійкість. Для визначення суті платіжної кризи запропоновано авторську концепцію немонетарної економіки, ознакою якої є те, що в економічних операціях замість грошей тривало і масово використовується сукупність немонетарних розрахунків.

Література

1. Журавський В.С, Родіонов М.З. Україна на шляху до інформаційного суспільства – К.: ІВЦ «Видавництво, «Політехніка», 2004. –484 с.

2. Орлова В. Негрошові розрахунки бюджету : Бартерна економіка: негрошові операції в бюджетному секторі України / Під ред. Я. Ширмера. – К.: Гарвардський інститут міжнародного розвитку. Альтапрес, 2014. – С. 53-120.

3. Ширмер Я. Циклічні процеси немонетарної економіки : Україна: монетизація перехідної економіки / Під ред. Я. Ширмера. – К.: Гарвардський інститут міжнародного розвитку. Альтапрес, 2015. – С. 97-122.

Рецензенти:

Боняр С.М., д-р екон. наук, Київська державна академія водного транспорту.
Гречан А.П., д-р екон. наук, Національний транспортний університет.

Reviewers:

Boniar S.M., Dr. Econ. Sci., Kyiv State Academy of Water Transport.
Hrechanch A.P., Dr. Econ. Sci., National Transport University.

Стаття надійшла до редакції: **16.06.2017 р.**